YOSHLAR O‘RTASIDA KIBERJINOYATCHILIK PROFILAKTIKASINING TASHKILIY-HUQUQIY MEXANIZMLARI

ERGASHEV JAHONGIR UMARALI O‘G‘LI
Jamoat xavfsizligi universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar o‘rtasida kiberjinoyatchilikning oldini olishning normativ-huquqiy, institutsional va tashkiliy asoslari tahlil qilinadi. Kiberjinoyatchilik tushunchasining chegaralari, yoshlarning raqamli muhitdagi viktimologik zaifligi, profilaktika subyektlarining vakolatlari va hamkorligi, ta’lim muassasalarida raqamli savodxonlikni oshirish, shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish hamda xavfga asoslangan profilaktikaning mutanosibligi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot yakunida subyektlararo hamkorlik protokoli, anonimlashtirilgan monitoring va natijadorlik indikatorlarini joriy etish bo‘yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: kiberjinoyatchilik, yoshlar, huquqbuzarliklar profilaktikasi, kiberxavfsizlik, viktimologik profilaktika, raqamli savodxonlik, subyektlararo hamkorlik, shaxsga doir ma’lumotlar, proaktiv yondashuv.

Raqamli texnologiyalar kundalik muloqot, ta’lim, mehnat va davlat xizmatlaridan foydalanishning ajralmas qismiga aylangan bir sharoitda yoshlarning kibermakondagi faolligi yangi imkoniyatlar bilan birga yangi huquqiy xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Internetdan foydalanishning kengayishi o‘z-o‘zidan jinoyatchilikni anglatmaydi. Biroq ijtimoiy muhandislik, noqonuniy akkaunt egallash, onlayn firibgarlik, zararli dasturlarni tarqatish va raqamli shantaj kabi qilmishlar yoshlar jinoyatdan jabrlanuvchi yoki uning ishtirokchisiga aylanishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni vujudga keltiradi. Shu bois profilaktika faqat sodir etilgan jinoyatga javob qaytarish emas, balki xavf tug‘diruvchi shart-sharoitlarni qonuniy va mutanosib usullar bilan kamaytirish sifatida tushunilishi lozim.

Tadqiqotning maqsadi yoshlar o‘rtasida kiberjinoyatchilik profilaktikasini ta’minlovchi tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni tizimli tahlil qilish, amaliy

hamkorlikdagi ehtimoliy bo‘shliqlarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan takliflarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda formal-yuridik, tizimli, qiyosiy-huquqiy hamda funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Mazkur ish empirik so‘rov yoki jinoyat statistikasi asosidagi sababiy baholash emas; undagi tashkiliy yechimlar normativ tahlildan kelib chiqqan ilmiy takliflar sifatida ilgari suriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson sha’ni va qadr-qimmati, shaxsiy hayot daxlsizligi, axborot olish hamda ta’lim olish bilan bog‘liq kafolatlar belgilangan. Kiberjinoyatchilikka qarshi profilaktik choralar ayni kafolatlarni ta’minlashga xizmat qilishi, lekin ularni cheklashning mustaqil va cheklanmagan vositasiga aylanmasligi zarur. Xususan, yoshlarning onlayn xatti-harakatlarini kuzatish, ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash qonuniy maqsad, zarurat va mutanosiblik talablariga mos bo‘lishi kerak [1].

2022-yil 15-apreldagi O‘RQ–764-son ‘Kiberxavfsizlik to‘g‘risida’gi Qonunda kiberjinoyatchilik axborotni egallash, o‘zgartirish, yo‘q qilish yoki axborot tizimlari va resurslarini ishdan chiqarish maqsadida kibermakonda dasturiy hamda texnik vositalardan foydalangan holda amalga oshiriladigan jinoyatlar yig‘indisi sifatida ifodalangan [2]. Mazkur ta’rifni barcha internet orqali sodir etilgan huquqbuzarliklarga avtomatik tatbiq etish to‘g‘ri emas: jinoyat tarkibi va kvalifikatsiya masalalari tegishli jinoyat-huquqiy normalar asosida alohida aniqlanishi lozim [3].

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, yoshlar o‘rtasida kiberjinoyatchilik profilaktikasining obyekti faqat kompyuter tizimiga tajovuz qilish xavfi bilan chegaralanmaydi. Raqamli muhitda firibgarlik qurboniga aylanish, boshqa shaxsning akkauntidan noqonuniy foydalanish, shaxsiy tasvirlar bilan tahdid qilish yoki noqonuniy moliyaviy sxemalarga jalb etilish kabi hodisalar turli huquqiy tarkiblarga ega bo‘lishi mumkin. Shuning uchun profilaktika dasturlari huquqbuzarlikning texnik usulini, ijtimoiy sababini va jabrlanuvchining ehtiyojini farqlab o‘rganishi kerak.

2014-yil 14-maydagi O‘RQ–371-son ‘Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida’gi Qonun umumiy, maxsus, yakka tartibdagi va viktimologik profilaktika choralarini huquqiy tizim sifatida belgilaydi [4]. Ushbu tasnif kibermakonda ham metodologik ahamiyatga ega. Umumiy profilaktika ommaviy tushuntirish va xavfsiz xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirishni; maxsus profilaktika aniq turdagi tahdidlarga yo‘naltirilgan dasturlarni; yakka tartibdagi profilaktika qonuniy asos mavjud bo‘lgan konkret holatlarda individual yordamni; viktimologik profilaktika esa jabrlanish xavfini kamaytirishni nazarda tutishi mumkin.

Bunda yoshlar yagona, bir xil xususiyatli ijtimoiy guruh sifatida talqin etilmasligi lozim. Voyaga yetmagan o‘quvchi, oliy ta’lim talabasi, mehnat faoliyatini boshlagan yosh yoki raqamli platformada tadbirkorlik qilayotgan shaxsning ehtiyoji va xavf profili turlicha. Voyaga yetmaganlar bilan ishlashda bolaning eng yaxshi manfaatlari, ta’lim olish huquqi, maxfiylik va stigma keltirib chiqarmaslik prinsiplari alohida e’tiborni talab qiladi [5].

Kiberjinoyatchilikning tashkiliy-huquqiy profilaktikasi, avvalo, vakolatlarning aniqligi bilan bog‘liq. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar huquqbuzarlik haqidagi xabarlarni ko‘rib chiqish va qonunda nazarda tutilgan choralarni qo‘llashga; ta’lim muassasalari xavfsiz raqamli muhitni shakllantirish va tarbiyaviy tushuntirishga; mahalla va yoshlar bilan ishlovchi tuzilmalar ijtimoiy yordam va erta ogohlantirishga; texnologik xizmat ko‘rsatuvchilar esa o‘z majburiyatlari doirasida texnik himoya hamda murojaat kanallarini ta’minlashga hissa qo‘shishi mumkin. Hamkorlik umumiy mas’uliyat degani emas: har bir subyektning vakolati, ma’lumotdan foydalanish chegarasi va hisobdorligi alohida belgilanishi zarur.

Tashkiliy mexanizmni uch funksional bo‘g‘inga ajratish maqsadga muvofiq: xavfni aniqlash va tushuntirish, hodisaga qonuniy javob berish, jabrlanuvchi hamda huquqbuzarlik sodir etish xavfi bo‘lgan shaxsni qayta ijtimoiylashtirish. Birinchi bo‘g‘inda trening, maslahat va profilaktik kommunikatsiya ustuvor bo‘ladi.

Ikkinchisida murojaatni tegishli vakolatli organga yuborish, elektron dalilni buzmasdan saqlash bo‘yicha umumiy yo‘riqnoma va protsessual tartibga rioya etish muhim. Uchinchi bo‘g‘inda esa psixologik, pedagogik va huquqiy ko‘makning uzluksizligi ta’minlanadi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, subyektlararo hamkorlikni faqat yig‘ilishlar soni yoki o‘tkazilgan targ‘ibot tadbirlari bilan o‘lchash yetarli emas. Hamkorlikning huquqiy natijasi murojaatning o‘z vaqtida ko‘rib chiqilishi, xavfsizlik ko‘nikmalarining yaxshilanishi, takroriy jabrlanish xavfining pasayishi va shaxs huquqlariga rioya qilinishi orqali baholanishi kerak. Bu yondashuv xizmatlar hajmidan ko‘ra insonning real huquqiy holatiga e’tibor qaratadi.

Ta’lim tizimi profilaktikaning eng barqaror institutsional maydonlaridan biridir. Biroq bir martalik ma’ruza yoki ogohlantirish xabarining o‘zi murakkab raqamli xatarlarga qarshi yetarli ko‘nikma shakllantirmaydi. O‘quv dasturlarida phishing xabarini tanish, ko‘p bosqichli autentifikatsiya, maxfiylik sozlamalari, xavfsiz to‘lov, dalilni saqlash, firibgarlikdan keyin hisobni himoyalash va vakolatli tashkilotga murojaat qilish bo‘yicha amaliy vaziyatlarni muhokama qilish maqsadga muvofiq. Mashg‘ulotlar himoya maqsadida o‘tkazilishi, noqonuniy harakatlarni bajarishga o‘rgatuvchi ko‘rsatmalarga aylanmasligi lozim.

Profilaktikaning ikkinchi muhim tarkibiy qismi viktimologik yondashuvdir. Jabrlanuvchi yoshlar ayrim hollarda uyat, obro‘ga putur yetishidan qo‘rquv yoki o‘zini aybdor his qilish sababli murojaat qilishdan tiyilishi mumkin. Shu sababli xavfsiz va tushunarli murojaat kanallari, maxfiy maslahat, zararli kontentni platformaga bildirish tartibi hamda zarur bo‘lsa psixologik yordamni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq. Murojaat qilgan shaxsni ayblash yoki omma oldida oshkor qilish profilaktik maqsadga zid keladi.

Raqamli profilaktika vositalaridan foydalanishda ma’lumotlar minimalligi alohida prinsip bo‘lishi kerak. Muayyan maktab yoki oliy ta’lim muassasasida tahdidlar haqida umumlashtirilgan statistik ma’lumotlar tahlil qilinishi mumkin,

ammo bu barcha o‘quvchilarning shaxsiy yozishmalarini doimiy nazorat qilishni oqlamaydi. Shaxsga doir ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, uzatish va yo‘q qilishda qonuniy asos, aniq maqsad, cheklangan kirish va javobgarlik mexanizmlari ta’minlanishi zarur [6].

Xavfga asoslangan yondashuvni joriy etish jarayonida algoritmik reytinglash ehtiyotkorlik bilan baholanishi lozim. Masalan, yoshning ijtimoiy tarmoqdagi faolligi, kompyuterga qiziqishi yoki axborot xavfsizligi bo‘yicha bilimga egaligi uning jinoyat sodir etishga moyilligini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Avtomatlashtirilgan taxmin asosida shaxsni ‘xavfli’ deb tamg‘alash tenglik, shaxsiy hayot va adolatli munosabat prinsiplariga zid oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois profilaktik tahlil individual ayblov yoki jazo qo‘llashning o‘rnini bosa olmaydi.

Kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishda texnik va huquqiy savodxonlikni birlashtirish talab etiladi. Yosh foydalanuvchi zararli havolani bosmaslikni bilishi bilan bir qatorda, huquqbuzarlikdan jabrlanganda qaysi organ yoki xizmatga murojaat qilishini, qaysi ma’lumotlarni xavfsiz saqlashini va o‘z huquqlarini qanday himoya qilishini ham tushunishi kerak. Bunday integratsiya profilaktikaning faqat xavfdan qo‘rqitishga asoslangan modelidan huquqiy imkoniyatni kengaytiruvchi modelga o‘tishni anglatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, normativ asoslarning mavjudligi ularning avtomatik ravishda uyg‘un ishlashini ta’minlamaydi. Hamkorlikning amaliy sifati xabar berish zanjiri, vazifalarning takrorlanmasligi, murojaatlarning kuzatuvi va natijalarni tahlil qilish tizimiga bog‘liq. Shuning uchun ta’lim muassasasi, profilaktika subyekti va tegishli texnik xizmat o‘rtasida qonunchilikka muvofiq namunaviy hamkorlik protokolini ishlab chiqish taklif etiladi. Protokolda xabarni qabul qilish, xavfni dastlabki baholash, vakolatli organga yo‘naltirish, jabrlanuvchiga ko‘maklashish va natijani umumlashtirish bosqichlari ko‘rsatilishi lozim.

Mazkur protokol yangi nazorat vakolatlarini o‘z-o‘zidan yaratmasligi shart. Uning asosiy vazifasi mavjud vakolatlarni izchil amalga oshirish, ma’lumot almashishning qonuniy asoslarini aniqlashtirish va mas’ul shaxslarning javobgarligini ravshanlashtirishdan iborat bo‘lishi kerak. Shaxsga oid axborotni boshqa tashkilotga yuborish faqat tegishli huquqiy asos va zarurat mavjud bo‘lgan hollarda amalga oshirilishi, imkon qadar umumlashtirilgan yoki anonimlashtirilgan ma’lumotlardan foydalanilishi lozim.

Xalqaro tajribada kiberjinoyatchilikka qarshi hamkorlik masalasi tobora muhim o‘rin tutmoqda. BMT Bosh Assambleyasi 2024-yil 24-dekabrda Kiberjinoyatchilikka qarshi konvensiyani qabul qilgan. Hujjat xalqaro hamkorlik va elektron shakldagi dalillar bilan bog‘liq munosabatlarga ham e’tibor qaratadi [7]. 2026-yil 3-noyabr holatiga ko‘ra ushbu konvensiya hali kuchga kirmaganligi bois uni amalda barcha davlatlar uchun kuchga kirgan majburiy standart sifatida ko‘rsatish noto‘g‘ri bo‘ladi [8]. Shu bilan birga, uning yondashuvlari kelgusidagi qiyosiy-huquqiy tadqiqotlar uchun ahamiyatlidir.

Profilaktika samaradorligini baholash uchun bir necha indikatorlar tizimini ishlab chiqish mumkin: yoshlarning xavfsiz raqamli xulq-atvor bo‘yicha bilimini dastur oldidan va keyin baholash, murojaatni tegishli organga yo‘naltirish tezligi, takroriy jabrlanish haqida ixtiyoriy va anonim xabarlar dinamikasi, jabrlanuvchiga yordam xizmatidan foydalanish imkoniyati, shuningdek ma’lumotlarni himoya qilish bo‘yicha buzilishlar soni. Biroq indikatorlar noto‘g‘ri rag‘bat yaratmasligi lozim: masalan, qayd etilgan murojaatlar ko‘payishi ba’zan jinoyatchilikning emas, ishonch va xabardorlikning oshganini ham bildirishi mumkin.

Yoshlarning o‘zini profilaktika jarayonining faqat ta’sir obyekti sifatida emas, balki mas’ul ishtirokchisi sifatida ko‘rish ham muhim. Tengdoshlar o‘rtasida raqamli xavfsizlik elchilari, talabalar maslahat guruhlari va xavfsiz onlayn xulq bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilishi mumkin. Bunday tashabbuslar

ixtiyoriylik, mutaxassis nazorati va maxfiylik qoidalariga asoslanishi, yoshlar zimmasiga tergov yoki kuzatuv funksiyalarini yuklamasligi kerak.

Maqola doirasida bildirilgan tahlillardan kelib chiqib quyidagi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

birinchidan, yoshlar kiberxavfsizligi bo‘yicha ta’lim va profilaktika subyektlarining vakolatlarini amaliy protokol orqali muvofiqlashtirish;

ikkinchidan, umumiy va viktimologik profilaktikani yagona dastur doirasida uyg‘unlashtirish;

uchinchidan, ma’lumotlarni minimallashtirish hamda inson huquqlariga ta’sirni baholash talablarini metodik ko‘rsatmalarga kiritish;

to‘rtinchidan, tadbirlar soni emas, xavfsiz xulq va huquqiy yordamga real kirish natijalarini o‘lchash;

beshinchidan, kiberhodisalar yuzasidan yoshlar uchun sodda va maxfiy murojaat yo‘riqnomalarini ishlab chiqish.

Umumiy xulosa qilib aytganda, yoshlar o‘rtasida kiberjinoyatchilik profilaktikasining tashkiliy-huquqiy mexanizmi huquqni muhofaza qilish, ta’lim, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va texnik xavfsizlik vositalarini inson huquqlariga asoslangan yagona yondashuvda birlashtirishi zarur. Profilaktikaning haqiqiy natijasi faqat aniqlangan hodisalar yoki o‘tkazilgan uchrashuvlar sonida emas, balki yoshlarning kibermakondan xavfsiz foydalanish imkoniyati, jabrlanganda samarali yordam olishi va asossiz nazoratdan himoyalanishida namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda proaktivlikning mezoni kuzatuv ko‘lamini kengaytirish emas, xavfni oldindan kamaytirish bilan bir vaqtda qonuniylik, mutanosiblik va shaxs qadr-qimmatini saqlab qolishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel. https://lex.uz/docs/-6445145

2. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 15-apreldagi O‘RQ–764-son “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni. https://lex.uz/docs/-5960604
3. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. https://lex.uz/docs/-111453
4. O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 14-maydagi O‘RQ–371-son “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni. https://lex.uz/docs/-2387357
5. O‘zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi O‘RQ–263-son “Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-iyuldagi O‘RQ–547-son “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonuni.
7. United Nations General Assembly. Resolution 79/243. United Nations Convention against Cybercrime. 24 December 2024. https://digitallibrary.un.org/record/4071955
8. United Nations Treaty Collection. United Nations Convention against Cybercrime: treaty status, accessed 3 November 2026. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?chapter=18&mtdsg_no=XVIII-16&src=TREATY